

I.
UPADEK KOMUNIZMU W EUROPIE
ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Dragoș Petrescu

ROK 1989 JAKO POWRÓT DO EUROPY. O REWOLUCJI, REFORMIE I POJEDNANIU Z TRAUMATYCZNĄ PRZESZŁOŚCIĄ

1. WSTĘP

Celem niniejszego opracowania jest zbadanie upadku rządów komunistycznych w roku 1989 w Europie Wschodniej i Centralnej oraz wydarzeń, które nastąpiły po tym fakcie, przez skoncentrowanie uwagi na krajach doświadczających zmiany ustroju w roku 1989, tj. Polsce, Węgrzech, byłej NRD, Czechosłowacji, Bułgarii i Rumunii. W związku z tym rewolucja, reforma oraz pogodzenie się z niedawną przeszłością stanowią kluczowe terminy w odniesieniu do bieżącej analizy.

Głównym argumentem wysuwany w niniejszym studium jest fakt, że charakter zmiany ustrojowej w roku 1989 wpłynął w znacznym stopniu na następujące po niej wydarzenia w poszczególnych krajach, szczególnie na procesy demokratyzacji oraz integracji ze strukturami europejskimi. Co równie istotne, wpłynął też na sposób, w jaki potraktowano nadużycia i zbrodnie zlikwidowanych systemów komunistycznych.

W niniejszym artykule zostały poruszone trzy główne kwestie: (1) charakter zmian ustrojowych, (2) czynniki, które oddziaływały na dynamikę procesu demokratycznej konsolidacji oraz (3) sposoby rozliczenia się z komunistyczną przeszłością.

W pierwszej części został przedstawiony model objaśniający upadek dyktatur komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Afirmuje on podejście kulturalistyczno-strukturalistyczne oraz wykazuje, że zmiany ustrojowe w Europie Środkowo-Wschodniej były zdeterminowane przez złożoną konfigurację trzech rodzajów czynników (strukturalnych, specyficznych dla danych narodów oraz przypadkowych). Co więcej, w części tej wykazano, że poszczególne aspekty zmian ustrojowych na poziomie krajowym były zdeterminowane w każdym przypadku przez wzajemne oddziaływanie politycznych subkultur systemu oraz społeczeństwa.

Drugą część opracowania poświęcono dwóm głównym aspektom przemian demokratycznych: (1) tempu transformacji demokratycznych oraz (2) kwestii rozliczenia komunistycznej przeszłości. W związku z tym jest podzielona na dwa

podrozdziały. W pierwszym z nich analizuje się tempo przeprowadzania reform politycznych i gospodarczych. Konkluduje się w nim, że w krajach, w których transformacja polityczna odbywała się równocześnie z reformami gospodarczymi, okres przejściowy trwał krócej. Ustanowienie delikatnej równowagi między „modelem instytucjonalnym” oraz „niewidzialną ręką rynku” okazało się decydujące dla szybszych, a co za tym idzie, w mniejszym stopniu skomplikowanych przemian.

W drugim podrozdziale rozważa się problem rozliczenia się z komunistyczną przeszłością i przyjęcia ustawodawstwa lustracyjnego. W niniejszym studium utrzymuje się, że charakter zmian ustrojowych w znacznym stopniu wpłynął na strategię wypełniania zadania „spojrzenia wstecz” na systemy komunistyczne po roku 1989 w okresie od 1989 do 1999 r.

W kwestii traktowania zbrodni likwidowanych systemów komunistycznych w omawianych sześciu krajach należy rozróżnić: (1) wprowadzenie wczesnej lustracji (były Niemcy Wschodnie i Czechosłowacja), (2) późne rozpoczęcie lustracji w rezultacie rozgrywek politycznych (Polska i Rumunia, odpowiednio w roku 1997 i 1999) oraz (3) bardzo ograniczoną lustrację na Węgrzech i w Bułgarii. Niemniej zjednoczone Niemcy wyróżniają się jako wyjątkowy przypadek pod względem zakresu oraz rezultatów wymierzania sprawiedliwości okresu przejściowego.

2. WYJAŚNIENIE UPADKU: STRUKTURA, KULTURA I UWARUNKOWANIA

Odnosząc się do kwestii „wielkiej transformacji” z roku 1989, główną trudnością, jaka się pojawia, jest wyjaśnienie upadku reżimów komunistycznych w krajach o różnych doświadczeniach kulturowo-historycznych oraz społeczno-gospodarczych, charakteryzujących się różnymi kulturami politycznymi. Aspekt ten wymaga ponownego podkreślenia, aby uchwycić niemal wyjątkowy charakter zdarzeń roku 1989. Dlatego też autor opiera się na rozróżnieniu pomiędzy patrymonialnymi, narodowo-akomodacyjnymi a biurokratyczno-autorytarnymi systemami komunistycznymi. Terminologia ta została zaproponowana przez Herberta Kitschelta, Zdenkę Mansfeldovą, Radosława Markowskiego i Gáborą Tókę¹.

W niniejszym studium dokonuje się rozróżnienia pomiędzy następującymi trzema grupami systemów komunistycznych: (1) biurokratyczno-autorytarnymi, do których należy Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD) i Czechosłowacja, (2) narodowo-akomodacyjnymi – Polska i Węgry oraz (3) patrymonialnymi – Rumunia i Bułgaria. Krótka analiza warunków wstępnych w momencie przejścia władzy przez komunistów oraz sposobu interakcji między systemem politycznym a społeczeństwem do roku 1989 została przedstawiona poniżej.

(1) **Komunizm biurokratyczno-autorytarny** (NRD i Czechosłowacja).

Warunki początkowe: uprzednie występowanie doświadczeń demokratycznych charakteryzujących się wysokim stopniem mobilizacji politycznej oraz istnieniem alternatywnych wizji nowoczesności i strategii modernizacyjnych. Rozwój prze-

¹ Zob. H. Kitschelt, Z. Mansfeldova, R. Markowski, G. Tóka, red., *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999, s. 21–28.

mysłowy miał istotne znaczenie i opierał się zarówno na przedsiębiorstwach państwowych, jak i prywatnych. W związku z nim klasa pracująca była liczna i charakteryzowała się pewnym stopniem samoświadomości, dlatego też partie komunistyczne dysponowały ogromną bazą do rekrutacji. Biurokracja państwowa była dobrze rozwinięta i wykształcona, przy czym wykazywała się w większym stopniu dostosowaniem do bezosobowych zasad i procedur obowiązujących w aparacie państwowym i ogólnie w społeczeństwie. Międzywojenny poziom uprzemysłowienia oraz urbanizacji tych krajów był porównywalny z Zachodem.

Władza komunistyczna: partia posiadała dobrze zorganizowaną strukturę i kontrolowała liczną i zorganizowaną klasę pracującą, zdyscyplinowaną biurokrację oraz znaczącą warstwę inteligencji technicznej. Pod względem religijnym przeważał protestantyzm i katolicyzm, przy czym ten pierwszy miał silniejszą pozycję. Rozbieżności ideologiczne zarówno w partii, jak i społeczeństwie, nie były tolerowane i szybko poskramiane. Aż do roku 1989 nie pojawiały się jakiegokolwiek znaczące ruchy opozycyjne w społeczeństwie.

(2) **Komunizm narodowo-akomodacyjny** (Polska i Węgry).

Warunki początkowe: uprzednie występowanie znaczącego rozwoju przemysłowego nie spowodowało zatarcia podziału na obszary miejskie i wiejskie; obecna była liczna warstwa osób wykształconych, która wykazywała przywiązanie do pracy w aparacie państwowym; klasa pracująca była liczna, lecz nie przekształciła się w ruch; partie komunistyczne istniały, ale przemawiały jedynie do niektórych grup skupionych w miastach; jeśli chodzi o religię, przeważał katolicyzm i protestantyzm.

Władza komunistyczna: partia komunistyczna była mniej zinstytucjonalizowana, a opozycja społeczna rosła w siłę wspierana przez grupy religijne, szczególnie katolickie. Partia komunistyczna ani nie mogła uważać się za wyłącznego gwaranta modernizacji kraju, ani nie miała możliwości kontrolowania społeczeństwa poprzez hierarchicznie zorganizowaną partię oraz zdyscyplinowaną klasę pracującą. Dlatego też była zmuszona tolerować pewien zakres autonomii w sferze kulturalnej i religijnej, co doprowadziło do wybuchu niepokoїв społecznych, które zakwestionowały istnienie całego systemu daleko wcześniej niż w roku 1989.

(3) **Komunizm patrymonialny** (Rumunia i Bułgaria).

Warunki początkowe: kraje te były modernizowane niemal wyłącznie odgórnie, przy czym wkład przedsiębiorstw prywatnych w ten proces był ograniczony; uprzemysłowienie ograniczało się do niektórych obszarów, podczas gdy reszta ludności pozostała zatrudniona w rolnictwie; przeważającą część ludności stanowiło chłopstwo; istniało jedynie kilka centrów miejskich, a przepaść między obszarami miejskimi i wiejskimi była ogromna. Słabo respektowano bezosobowe zasady i procedury, przy czym życie publiczne było naznaczone piętnem korupcji, klientelizmu i nepotyzmu. Przeważało greckie prawosławie, a Kościół podporządkowano państwu. Ponieważ przemysł dopiero co się rozwijał, klasa pracująca stanowiła niewielką liczbę, a związki zawodowe były w fazie tworzenia. W rezultacie partie komunistyczne były raczej małe, a co za tym idzie, nie odgrywały znaczącej roli na scenie politycznej.

Władza komunistyczna: zdobywszy władzę, elity komunistyczne prowadziły zrównoważoną politykę opartą w dużym stopniu na modelu sowieckim. W zasadzie klasa pracująca narodziła się w wyniku polityki uprzemysłowienia prowadzonej przez

system, przy czym to samo można powiedzieć o inteligencji technicznej. Różnice poglądów pojawiały się z wolna i wynikały z dokooptowania przez reżim dużej warstwy ludności. Instrumentalizacja nacjonalizmu również zapewniała wsparcie reżimowi. Kościół, w ogólnym rozrachunku, współpracował z reżimem.

W świetle powyższego, jasny staje się fakt, że istotnym problemem jest opracowanie modelu objaśniającego transformację roku 1989, który mógłby pogodzić znaczące różnice przedstawione powyżej pomiędzy trzema grupami krajów – (1) NRD i Czechosłowacją, (2) Polską i Węgrami oraz (3) Rumunią i Bułgarią – które doświadczyły zmiany reżimu w tym samym 1989 r.

Model zaprezentowany poniżej pozwala na kompleksową analizę – koncentrując się na złożonych relacjach między strukturami, subkulturami, działaniami i czynnikami przypadkowymi wpływającymi na omawiane zjawisko, tj. upadek komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej. Główne założenie polega na tym, że zmiany ustrojowe w roku 1989 w Europie Środkowo-Wschodniej były zdeterminowane skomplikowanym, a czasami zadziwiającym nagromadzeniem czynników strukturalnych, specyficznych dla danego narodu oraz przypadkowych. Jednocześnie wydarzenia z roku 1989 są postrzegane jako procesy społeczne w takim sensie, że aktorzy biorący w nich udział zmieniali swoje zachowanie z biegiem czasu.

W opinii autora wydarzenia w Europie Środkowo-Wschodniej z roku 1989 miały charakter rewolucji, jednakże były to rewolucje szczególnego rodzaju. Z jednej strony, ludzie doświadczyli fundamentalnej zmiany: z dnia na dzień prawie wszystko zmieniło się pod względem relacji między władzą polityczną a społeczeństwem. Jednocześnie, jak wyraził to doskonale Samuel N. Eisenstadt, rewolucje z roku 1989 były postmodernistyczne, ponieważ były nieideologiczne, nieutopijne, pokojowe (za wyjątkiem Rumunii) i nie przeprowadzono ich w imieniu konkretnej klasy². Ich nieoczekiwane rozpoczęcie, skomplikowany proces rozwojowy oraz dwuznaczny rezultat stwarza trudności w ustaleniu roboczej definicji rewolucji z roku 1989.

Wielu autorów twierdzi, że przemoc musi być postrzegana jako integralna część rewolucji, ale w tym wypadku, przyjmując takie kryterium, wyłącznie wydarzenia w Rumunii w roku 1989 można scharakteryzować jako „prawdziwą” rewolucję. Usiłując przeprowadzić dogłębną analizę rewolucji z 1989 r., pod uwagę należy wziąć dwa główne elementy: (1) przemocy nie należy rozpatrywać jako niezbędnego elementu rewolucji oraz (2) masowy protest należy rozpatrywać jako ważny warunek wstępny rewolucji.

Reasumując, w niniejszym artykule wykorzystuje się następującą definicję rewolucji: rewolucja jest szybką i fundamentalną wewnętrzną zmianą dominujących wartości i mitów społecznych danego społeczeństwa, jego instytucji politycznych, struktury społecznej, przywództwa, działania władzy państwowej oraz sposobu prowadzenia polityki, która jest wynikiem pokojowych lub gwałtownych (z użyciem przemocy) masowych protestów³.

² Zob. S.N. Eisenstadt, *The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity* [w:] *Exit from Communism*, red. S.R. Graubard, New Brunswick 1993, s. 34.

³ Aby sformułować moją własną definicję, pod rozważę wziąłem trzy definicje rewolucji: (1) „Rewolucja jest szybką, fundamentalną i niepokojową zmianą dominujących wartości i mitów obecnych w społeczeństwie danego kraju, instytucji politycznych, struktury społecznej, przywództwa, jak również działań władz i polityki” – S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven 1968,

Zaproponowany w niniejszej pracy model uwzględnia trzy rodzaje czynników, mianowicie: (1) czynniki strukturalne, (2) czynniki specyficznie narodowe oraz (3) czynniki akcydentalne⁴.

Czynniki strukturalne charakteryzują społeczeństwa typu sowieckiego i przyczyniły się, w różnym stopniu, do upadku komunizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. W niniejszym artykule dwa czynniki strukturalne mają pierwszorzędą wagę: (1.1) niewydolność gospodarcza oraz (1.2) rozkład ideologiczny.

Czynniki specyficzne dla danego społeczeństwa stanowią dwie odmiany **kultury politycznej**, mianowicie: (2.1) kultura polityczna systemu politycznego (kultura polityczna danego systemu komunistycznego) oraz (2.2) kultura polityczna społeczności (kultura polityczna oporu). To właśnie wzajemne oddziaływanie kultur politycznych reżimu i społeczności przyczyniło się do różnorodności postmodernistycznych rewolucji, których doświadczyły analizowane kraje.

Jeśli chodzi o **czynniki akcydentalne**, istotne są dwa ich typy: (3.1) zewnętrzne oraz (3.2) wewnętrzne.

W obrębie tych ram konceptualnych niniejsza praca traktuje o upadku socjalizmu państwowego w Europie Środkowo-Wschodniej. Przyjrzyjmy się krótko sposobowi, w jaki powyższe czynniki nałożyły się na siebie i doprowadziły do upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej.

Czynniki strukturalne – **niewydolność gospodarcza** oraz **rozkład ideologiczny** – uwidoczniły się w każdym z rozpatrywanych reżimów komunistycznych.

Niewydolność gospodarcza była czynnikiem strukturalnym o pierwszorzędnej wadze, który wywarł wpływ na wszystkie reżimy komunistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej. Jak trafnie wykazał Bartłomiej Kamiński, polska gospodarka komunistyczna przechodziła przez cztery „cykle inwestycyjne”: 1949–1957, 1958–1971, 1972–1982 i 1983–1988. Wszystkie zakończyły się głębokim kryzysem politycznym. Największe kryzysy miały miejsce w latach 1956 i 1980⁵ i wydarzenia te były zarazem istotnymi momentami w najnowszej historii Polski, zyskując określenie „Polskiego Października” (1956 r.) oraz „Polskiego Sierpnia” (1980 r.)⁶. Czwartym

s. 264; (2) Rewolucja jest „szybką i fundamentalną zmianą systemu” – L. Holmes, *Post-Communism: An Introduction*, Cambridge 1997, s. 131; oraz (3) Rewolucja jest „wymianą elity oraz wprowadzeniem nowego politycznego i gospodarczego porządku po (pokojowych lub niepokojowych) protestach ludności” – K.-D. Opp, Chr. Gern, P. Voss, *Origins of a Spontaneous Revolution: East Germany, 1989*, Ann Arbor 1995, s. 225.

⁴ Taka trzypoziomowa klasyfikacja została zainspirowana przez Ole Norgaarda oraz Stevensa L. Sampsona, którzy tłumaczyli narodziny polskiej Solidarności jako „rezultat” czynników społecznych i kulturalnych. Krytyczna analiza modelu zaproponowanego przez Norgaarda i Sampsona zob. M.D. Kennedy, *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Typ Society*, Cambridge 1991, s. 60–62.

⁵ Zob. B. Kamiński, *The Collapse of State Socialism: The Case of Poland*, Princeton 1991, s. 120–121. Nawet w roku 1980, gdy narodziła się Solidarność, większość Polaków była bardziej zainteresowana sprawami gospodarczymi niż koniecznością demokratyzacji. Na przykład w swoim studium opinii publicznej w Polsce (koncentrującym się na okresie między rokiem 1980 a 1982) David S. Mason stwierdza, że „dla wielu Polaków najważniejsze narodowe cele dotyczyły spraw gospodarczych („materialnych”). Wielu zwolenników Solidarności wierzyło, że głównym zadaniem nowego związku zawodowego jest zabezpieczenie lepszych warunków ekonomicznych” – zob. D.S. Mason, *Public Opinion and Political Change in Poland, 1980–1982*, Cambridge 1985, s. 60.

⁶ Badania przeprowadzone przez Jerzego Eysymonta oraz Wojciecha Maciejewskiego. Pośród użytych zmiennych należy wspomnieć o: (1) udziale konsumpcji prywatnej w konsumpcji całkowitej,

cykl, w latach 1983–1988, zakończył się kryzysem, który doprowadził do upadku systemu komunistycznego w Polsce i zainicjował „efekt kuli śnieżnej”, tj. reakcję łańcuchową, która doprowadziła do upadku systemu komunistycznego w całej Europie Środkowo-Wschodniej.

W komunistycznych Węgrzech w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego wieku dominował nakazowo-rozdziałowy model zarządzania gospodarką. Jednakże w późnych latach sześćdziesiątych XX w. komuniści węgierscy zainicjowali zmianę systemową. 1 stycznia 1968 r. Kádár wprowadził pakiet reform gospodarczych znanych jako Nowy Mechanizm Gospodarczy (NMG). János Kornai twierdzi, że reformy węgierskie polegające na „radykalnym odrzuceniu obowiązkowego krótkookresowego planowania”, udowodniły swą żywotność, pomimo jedynie częściowo rozwiniętego mechanizmu rynkowego⁷. Chociaż najnowsze analizy wykazują, że NMG zawiódł w odniesieniu do rezultatów makroekonomicznych, to jednak przyczynił się do rozpoczęcia nieśmiałej instytucjonalnej decentralizacji systemu i rozwinięcia kultury przedsiębiorczości. Ludzie dodatkowo pracowali w drugim sektorze gospodarki, traktując to jako uzupełnienie dochodów, które otrzymywali z racji zatrudnienia w gospodarce państwowej. Dzięki temu zwiększali swoje dochody i zwiększali konsumpcję⁸.

Pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. wydajność gospodarki zaczęła się zmniejszać. Jeżeli teorię krótkookresowych niepowodzeń zastosuje się do przypadku węgierskiego, sytuację w późnych latach osiemdziesiątych XX w. można wyjaśnić następująco: po „złotym okresie” wysokiej konsumpcji i rosnących oczekiwań, okres stosunkowej stagnacji gospodarczej doprowadził do wzrostu niezadowolenia społeczeństwa z istniejącego systemu.

Najbardziej wymowny przykład niewydolności gospodarczej komunizmu dotyczy być może Rumunii, w której aż do rewolucji w roku 1989 gospodarka była nadzorowana zgodnie ze sztywnymi regułami stalinizmu gospodarczego. Nieśmiałej próby zreformowania rumuńskiej gospodarki sterowanej centralnie dokonał pod koniec lat sześćdziesiątych XX w. Alexandru Bîrlădeanu, umiarkowany reformator socjalistyczno-rynkowy, ale nie udało mu się przewyciężyć oporu zwolenników gospodarki planowanej centralnie (wśród których najbardziej znaczącą postacią był sam Nicolae Ceauşescu), co spowodowało, że został zmarginalizowany z początkiem roku 1968⁹.

Pierwsze oznaki głębokiego kryzysu gospodarczego pojawiły się w późnych latach siedemdziesiątych XX w. W późnych latach osiemdziesiątych XX w., zgodnie z tym, co publicznie twierdziło wielu dysydentów, krytycznych intelektualistów,

(2) stosunku małżeństw do nowo wybudowanych lokali mieszkalnych oraz (3) indeksie płac rzeczywistych. Cytuję za: B. Kamiński, *The Collapse...*, s. 128.

⁷ J. Kornai, *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998*; t. 2: *Paying the Bill for Goulash-Communism*, Boulder 2000, s. 19.

⁸ *Ibidem*, s. 41–42.

⁹ Bîrlădeanu był ministrem handlu zagranicznego (1948–1953), zastępcą przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania (1953–1955), zastępcą przewodniczącego Rady Ministrów odpowiedzialnym za koordynację spraw gospodarczych oraz przedstawicielem Rumunii w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej – RWPG (1955–1966). Więcej na temat poglądów Bîrlădeanu odnośnie do polityki gospodarczej w czasach Deja i Ceauşescu, zob. L. Beta, *Alexandru Bîrlădeanu despre Dej, Ceauşescu și Iliescu*, Bukareszt 1998, s. 109–113, 152, 196–197.

a nawet niektórych urzędników partyjnych, warunki życia większości ludności rumuńskiej były najgorsze spośród wszystkich komunistycznych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (z ewentualnym wyjątkiem Albanii). Zatem w roku 1989 duże prawdopodobieństwo wystąpienia protestów większej części ludności Rumunii było bezpośrednio związane z niedostatkiem życia codziennego.

Rozkład ideologiczny lub erozja ideologii był zjawiskiem, w którego obliczu stanąć musiały wszystkie systemy komunistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej, szczególnie po tajnym referacie Nikity Chruszczowa na Dwudziestym Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Utopijny cel budowy radykalnie nowego społeczeństwa został podważony przez powstanie robotników poznańskich w czerwcu 1956 r., podczas gdy na Węgrzech otrzymał ostateczny cios w październiku 1956 r. Rewolucja węgierska w 1956 r. pokazała, że totalitarna ideologia niezaprzeczalnie utraciła swą siłę i, korzystając z terminu ukutego przez Andrzeja Walickiego, można powiedzieć, że komunizm przestał reprezentować „chiliastyczną wizję ostatecznego celu”¹⁰. Ideologia przestała być siłą napędową relacji reżimu ze społeczeństwem węgierskim w następstwie rewolucji z roku 1956.

To samo stało się w Czechosłowacji po stłumieniu w sierpniu 1968 r. Praskiej Wiosny w wyniku dowodzonej przez Związek Sowiecki interwencji militarnej wojsk Układu Warszawskiego. W innych przypadkach antyfasyzm lub nacjonalizm oddziaływał przez jakiś czas na rzecz wsparcia poszczególnych systemów w Europie Środkowo-Wschodniej.

W przypadku NRD antyfasyzm stanowił rodzaj ideologicznego wsparcia dla systemu, jednakże po stłumieniu powstania z czerwca 1953 r. jasne było, że większa część ludności nie zwracała wielkiej uwagi na maszynę propagandową NRD, która demonizowała rzekomo „imperialistyczną” Republikę Federalną Niemiec. Przeciwnie, zwiększona emigracja do Niemiec Zachodnich w okresie od 1953 do 1961 r. zmusiła władze do wzniesienia muru berlińskiego w sierpniu 1961 r., co podkreśliło „moralne, polityczne i gospodarcze” bankructwo socjalizmu państwowego w tym kraju¹¹. Jednocześnie możliwe jest twierdzenie, że masowa emigracja do Niemiec Zachodnich zmniejszyła potencjał do wybuchu protestów w NRD na ponad dwa dziesięciolecia.

W przypadku Rumunii rozkład ideologiczny został w pewnym stopniu złagodzony przez powrót elity komunistycznej do tradycyjnych wartości i stopniowej instrumentalizacji nacjonalizmu po roku 1956. Stalinowskiemu przywódcy komunistów rumuńskich Gheorghe Gheorghiu-Dejowi zależało coraz bardziej na zachowaniu swej pozycji. Zręcznie zdołał opracować strategię uniknięcia destalinizacji, opierając się na niezależności od Moskwy i szybkim uprzemysłowieniu, któremu sprzyjały wydarzenia roku 1956 w Polsce i na Węgrzech. Ponieważ komuniści rumuńscy wspierali sowieckie stłumienie rewolucji węgierskiej roku 1956 i najwyraźniej wykazywali absolutną lojalność wobec Związku Radzieckiego, w 1958 r. Chruszczow rozkazał wycofać wojska radzieckie z Rumunii¹². Nicolae

¹⁰ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 494.

¹¹ Zob. S. Wolle, *DDR*, Frankfurt nad Menem 2004, s. 46.

¹² Odnośnie do wycofania wojsk radzieckich z Rumunii zob. S. Verona, *Military Occupation and Diplomacy: Soviet Troops in Romania, 1944–1958*, Durham 1992.

Ceaşescu kontynuował strategię podtrzymywania niezależności Gheorghiu-Deja opartą na uprzemysłowieniu, która wiązała się z niewielkim wzrostem zamożności ludności w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., i która stała się głównym źródłem legitymizacji systemu dla przeważającej części ludności¹³. Rumuński urzędnik partyjny wysokiej rangi zwięźle opisał tę strategię, gdy w dyskusji z zagranicznym dyplomatą wykrzyknął: „Niezależność stanowi o naszej legitymizacji!”¹⁴. Jednocześnie do połowy lat osiemdziesiątych XX w. nacjonalizm i uprzemysłowienie nie mogły załagodzić zgubnych konsekwencji błędnej polityki gospodarczej systemu reżimu. Szczególnie po dojściu do władzy Michaiła Gorbaczowa w roku 1985 większość obywateli Rumunii żywiła próżną nadzieję, że nowy najwyższy przywódca KPZR zrobi coś, by usunąć Ceaşescu ze szczytu hierarchii rumuńskiej partii komunistycznej.

Czynniki specyficznie narodowe określały charakter zmian ustrojowych dla każdego analizowanego przypadku, które mogły przebiegać w sposób negocjowany lub nienegocjowany.

W niniejszym studium zostały omówione subkultury polityczne na poziomie systemu politycznego i społeczeństwa oraz pokazane wzajemne oddziaływanie obu tych poziomów, co doprowadziło do specyficznych aspektów zmiany ustrojowej. Jak ujęli to Gabriel A. Almond i G. Bingham Powell Jr.: „kultura polityczna jest szczególnie rozkładem postaw politycznych, wartości, uczuć, informacji i umiejętności. Ponieważ postawy ludzi wpływają na to, co oni robią, kultura polityczna narodu wpływa na zachowanie jego obywateli i przywódców poprzez jego system polityczny”¹⁵. Co więcej, jak utrzymuje Sidney Verba, koncepcja kultury politycznej wyjaśnia, jak „ludzie reagują na to, co postrzegane jest przez nich jako polityka i jak interpretują to, co widzą”¹⁶.

Niniejsza analiza wykorzystuje definicję kultury politycznej Kennetha Jowitta, szczególnie zaś dokonane przez niego rozróżnienie na kulturę polityczną systemu (która w niniejszym opracowaniu definiowana jest jako kultura polityczna danej elity komunistycznej) i kulturę polityczną społeczeństwa (która na potrzeby niniejszego opracowania definiowana jest jako kultura polityczna oporu przeciwko systemowi)¹⁷. Co więcej, odnosząc się do kwestii dominujących i rozbieżnych kultur

¹³ W odniesieniu do koncepcji legalności, obecne studium wykorzystuje definicję Colemana: „Legalność jest po prostu prawem do wykonywania pewnych autorytatywnych działań i wymuszania posłuszeństwa wobec nich. Opiera się na konsensusie tych aktorów w społeczeństwie, którzy odpowiadają za ciągłe sprawowanie władzy – co może odnosić się do ludności jako całości lub jej pewnych grup”. Zob. J.S. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Mass 1990, s. 470.

¹⁴ M. Botez, *Români despre ei înşişi* (Rumuni o sobie), Bukareszt 1992, s. 33.

¹⁵ G.A. Almond, G. Bingham Powell Jr., *Comparative Politics Today: A World View*, New York 1992, s. 39.

¹⁶ S. Verba, *Comparative Political Culture* [w:] *Comparative Political Systems*, red. L.J. Cantori, Boston 1974, s. 227.

¹⁷ Jowitt definiuje trzy typy kultury politycznej, związane z różnymi poziomami społeczeństwa: kulturę polityczną elity, systemu politycznego i społeczeństwa. **Kultura polityczna elity** definiowana jest jako „zbiór nieformalnych adaptacyjnych (behawioralnych i odnoszących się do postaw) stanowisk, które wyłaniają się jako reakcja oraz następstwo doświadczenia kształtujące tożsamość danej elity”. **Kultura polityczna systemu politycznego** rozumiana jest jako „zbiór nieformalnych adaptacyjnych (behawioralnych i odnoszących się do postaw) stanowisk, które wyłaniają się jako reakcja na instytucjonalną definicję życia społecznego, gospodarczego i politycznego”. **Kultura polityczna spo-**

politycznych, należy mieć świadomość problemu ścieżki zależności. Na kulturę polityczną krajów regionu wpływ miało dziedzictwo międzywojennych systemów demokratycznych: zakres i jakość nadającej się do wykorzystania przeszłości oraz subiektywne interpretacje historii narodowej i tradycji kulturowych. Co równie ważne, modernizacja i tworzenie narodu stanowią długofalowe procesy, które zostały zainicjowane na długo przed przejściem władzy przez komunistów i były jedynie kontynuowane w ramach socjalizmu państwowego. Wszystko to doprowadziło do rozróżnienia pomiędzy systemami komunistycznymi w Europie Środkowo-Wschodniej, które, jak wykazano wyżej, można podzielić na trzy kategorie: biurokratyczno-autorytarne, narodowo-akomodacyjne i patrymonialne. Rozróżnienie to jest szczególnie użyteczne, gdy analizuje się tempo reform po zmianie ustrojowej w roku 1989 i będzie ono rozpatrywane w drugiej części niniejszego studium.

Wracając do sposobu, w jaki doszło do zmiany ustroju, tj. pokojowego lub niepokoju, należy podkreślić, że zależy to od dwóch istotnych aspektów dotyczących kultur politycznych systemów komunistycznych oraz odpowiednio społeczeństw: (1) monolityczności elity sprawującej władzę oraz (2) istnienia alternatyw dla władzy w społeczeństwie. Tam, gdzie elita sprawująca władzę była zmuszona do zaoferowania „cichego układu” ogółowi społeczeństwa ze względu na dwuznaczne dziedzictwo okresu międzywojennego – tj. pewien poziom uprzemysłowienia i urbanizacji, uprzednie istnienie alternatywnych wizji nowoczesności politycznej i gospodarczej, jak również mniejszy stopień przestrzegania bezosobowych przepisów i procedur, mniej zdyscyplinowaną biurokrację i klasę pracującą, dostrzegalny podział na obszary wiejskie i miejskie – polityczne targi stały się głównym elementem zarówno kultury politycznej systemu, jak i społeczeństwa. Idąc dalej, w przypadku takich systemów elita sprawująca władzę stanowiła mniej zwarty monolit i dochodziło do podziałów na górze.

Tak więc w Polsce rozłamy na szczytach hierarchii Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) występowały w latach 1956, 1970 i 1981. Na Węgrzech rozłam w Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (WSPR) pozwolił na rozwinięcie się rewolucji z roku 1956, a nie jej natychmiastowe brutalne stłumienie. Zatem rozpoczęcie rozmów przy Okrągłym Stole w Polsce oznaczało „strategiczny kompromis”, który doprowadził do negocjowanej przemiany. Tam, gdzie elita sprawująca władzę stanowiła monolit, czy to z powodu większego stopnia zinstytucjonalizowania rządzącej partii komunistycznej (jak w NRD i Czechosłowacji), czy też z powodu „sułtańskiego” typu socjalizmu państwowego (Rumunia oraz do pewnego stopnia Bułgaria), zmiana ustroju mogła nastąpić wyłącznie w korzystnym kontekście determinowanym przez „negocjowane rewolucje” w Polsce i na Węgrzech.

Kolejnym istotnym czynnikiem, który określił charakter zmiany ustroju, była obecność lub brak alternatyw politycznych wobec władzy komunistycznej w danych społeczeństwach. W społeczeństwach chłopskich, które przeszły modernizację w czasach systemu komunistycznego, takich jak Rumunia i Bułgaria, opozycja przeciwko rządowi komunistycznym rozwijała się powoli. Klientelizm i kooptacja

czeństwa definiowana jest jako „zbiór nieformalnych adaptacyjnych (behawioralnych i odnoszących się do postaw) stanowisk, które wyłaniają się w odpowiedzi na historycznie ukształtowane relacje między systemem politycznym a społeczeństwem”. Zob. K. Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley 1992, s. 51–52 i 54–56.

funkcjonowały całkiem dobrze aż do momentu, gdy kryzys gospodarczy zmusił duże grupy ludności do myślenia w kategoriach biologicznego przetrwania. W takich społeczeństwach nie pojawiły się zorganizowane grupy dysydentów i nie wyłoniły się również sojusze międzyklasowe. W rezultacie partie będące sukcesorami partii komunistycznej wyrosły na silnych pretendentów do władzy w postkomunistycznej Rumunii i Bułgarii. W Polsce i na Węgrzech rządy komunistyczne były poważnie kwestionowane znacznie wcześniej niż przed „cudownym rokiem” 1989. W tym względzie ważnym elementem było istnienie rozwiniętych grup opozycyjnych, które stanowiły również załączek społeczeństwa obywatelskiego, korzystając w pewnych przypadkach ze wsparcia Kościoła (szczególnie Kościoła katolickiego w Polsce). Prawdą jest, jak trafnie zaobserwowali Juan J. Linz i Alfred Stepan, że w porównaniu z partiami opozycyjnymi w Hiszpanii, Urugwaju i Chile, które formułowały alternatywne programy polityczne już przed zmianą ustroju, grupy opozycyjne w Europie Środkowej przed rokiem 1989 nie wypracowały takich alternatywnych programów politycznych¹⁸. Niemniej ich ostra krytyka „realnie istniejącego socjalizmu” wywodziła się z alternatywnych wizji nowoczesności i to wyróżniało zorganizowane grupy dysydentów w Europie Środkowej od wyizolowanych dysydentów w Europie Południowo-Wschodniej.

Czynniki przypadkowe również odgrywały rolę w rozwoju wydarzeń w 1989 r. Chociaż w niektórych przypadkach decydowały czynniki wewnętrzne, to czynniki zewnętrzne miały również wpływ na załamanie się systemów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Międzynarodowe media, a najbardziej dobitnie Radio Wolna Europa, przyczyniły się do upadku reżimów komunistycznych w tej części Europy. Istniały też zewnętrzne czynniki akcydentalne, które wywierały silny wpływ na upadek komunizmu. Niektórzy autorzy wskazują na wybór polskiego papieża w roku 1978, inni podkreślają rolę amerykańskiego prezydenta Ronalda Reagana i jego determinację w zakresie ustanowienia wysoce zaawansowanego pod względem technicznym systemu broni kosmicznej, który osłabiał Związek Radziecki zarówno ekonomicznie, jak i militarnie, jako czynniki prowadzące do rozpadu systemów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Wszystkie te twierdzenia są prawdziwe i muszą być poważnie brane pod uwagę. Jednakże dwa zewnętrzne akcydentalne czynniki odegrały szczególnie dużą rolę w upadku komunizmu: (1) czynnik Gorbaczowa oraz (2) „efekt kuli śnieżnej”.

Dojście do władzy Michaiła S. Gorbaczowa, który został sekretarzem generalnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego w marcu 1985 r., i rozpoczęcie przez niego pierestrojki były wydarzeniami, które wywarły ogromny wpływ na systemy komunistyczne w Europie Wschodniej. Radziecka polityka nieinterwencji w czasie „cudownego roku 1989” przyczyniła się w dużej mierze do upadku systemów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej¹⁹. Po roku 1968 relacje między ZSRR i krajami zsowietyzowanymi Europy Środkowo-Wschodniej kształtowały się pod wpływem doktryny Breżniewa, zgodnie z którą ZSRR miał prawo interweniować w kraju, w którym władze komunistyczne były zagrożone. Jednakże za czasów Gorbaczowa doktrynę Breżniewa zastąpiła doktryna Sinatry, co jasno wyraził

¹⁸ J.J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996, s. 247.

¹⁹ T.G. Ash, *W imieniu Europy: Niemcy i podzielony kontynent*, tłum. S. Kowalski, Londyn 1996, s. 4.

rzecznik radzieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Gienadij Gerasimow w dniu 25 października 1989 r. Gerasimow zdefiniował tak zwaną doktrynę Sinatry, stwierdzając, że każdy kraj musi sam określić drogę, którą będzie podążać, odnosząc się przy tym do piosenki Franka Sinatry „*I did it my way*” (Zrobiłem to po swojemu).

Upadku systemów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej nie można omawiać w oderwaniu od wydarzeń w krajach sąsiednich. Efekt „kuli śnieżnej”, a mianowicie rozwój wydarzeń w roku 1989, miał decydującą rolę w tworzeniu się szczególnego stanu umysłów zarówno członków komunistycznej elity rządzącej, jak i ludności. Kula śnieżna zaczęła się toczyć w Polsce. Na Węgrzech na model zmiany ustroju wpływ miały polskie rozmowy przy Okrągłym Stole, które odbywały się w okresie między lutym a kwietniem 1989 r. Polski przykład był „jedyną formą pokojowych przemian”, jak określił to András Bozóki, a węgierska opozycja demokratyczna udanie wykorzystała go w swoim kraju. W przypadku rumuńskim relacje świadków z tego okresu wykazują, że upadek systemów komunistycznych w całym regionie wytworzył szczególny stan umysłów mieszkańców Rumunii. Co więcej, prawdziwe znaczenie wydarzeń z roku 1989 w Europie Środkowo-Wschodniej nie mogło ująć uwadze tych, którzy służyli systemowi. To dzięki „efektowi kuli śnieżnej” ogromna liczba oficerów tajnej policji oraz aktywistów partyjnych pozostała pasywna w trakcie przełomowych dni 21–22 grudnia 1989 r.

3. REFORMY I POGODZENIE SIĘ Z KOMUNISTYCZNĄ PRZESZŁOŚCIĄ

Jak już wcześniej wspomniano, ta część pracy obejmuje dwie główne kwestie związane z transformacją postkomunistyczną: (1) tempo reform oraz (2) rozliczenie ze zbrodniami likwidowanych systemów komunistycznych i dlatego też podzielona została na dwa podrozdziały²⁰.

Pierwszy z nich omawia tempo reform i pokazuje, że chociaż wszystkie sześć analizowanych krajów doświadczyło zmiany ustroju w tym samym rewolucyjnym roku 1989, pod względem tempa reform można je podzielić na: kraje realizujące reformy **szybko** (były NRD i kraje Grupy Wyszehradzkiej: Republika Czeska, Węgry, Polska i Słowacja) i **wolno** (Bułgaria i Rumunia)²¹.

W tej części analizuję problem „patrzenia wstecz” społeczeństw po 1989 r., tj. kwestię rozliczenia zbrodni systemów komunistycznych. Utrzymuję, że pomimo znaczących różnic, które zmanifestowały się między tymi krajami pod względem tempa reform, istnieje jasny podział na Niemcy Wschodnie i pozostałe pięć państw

²⁰ Zob. dyskusję dotyczącą „istniejących modeli zachodnioeuropejskich, aby uzyskać informacje o szablonach reform instytucjonalnych” w Europie Środkowo-Wschodniej po roku 1989: W. Jacoby, *Talking the Talk and Walking the Walk: The Cultural and Institutional Effects of Western Models* [w:] *Postcommunist Transformation and the Social Sciences: Cross-Disciplinary Approaches*, red. F. Bönker, K. Müller, A. Pickel, Lanham, Md. 2002, s. 129–130.

²¹ Odnośnie do aspektów ekonomicznych, które doprowadziły do takiej kategoryzacji, zob. J. Rostowski, M. Nikolić, *Macroeconomic Shocks and Policy Responses During Transition: A Cross Country Comparison* [w:] *Enterprise Exit Processes in Transition Economies: Downsizing, Workouts, and Liquidation*, red. L. Balcerowicz, Ch.W. Gray, I. Hoshi, Budapest 1998, s. 57.

(choć tu także można określić faworytów i „maruderów”) w zakresie rozliczania się z komunistyczną przeszłością. Pod tym względem można zaobserwować paradoksalne podobieństwo między Polską, która zainicjowała wielką transformację w roku 1989, a Rumunią, która jako ostatnia dołączyła do fali rewolucyjnej.

Krucha równowaga: model instytucjonalny i niewidzialna ręka rynku

Początkowy entuzjazm związany z upadkiem rządów komunistycznych zniknął całkiem szybko w momencie rozpoczęcia procesu transformacji. Rywalizacja polityczna i gospodarcza stanowiła nowe i trudne wyzwania, natomiast „demokratyzacja” zaczęła boleśnie dawać się we znaki. Jak zauważył Philippe C. Schmitter: „Mając na uwadze wielkie początkowe oczekiwania ludzi, szokiem może się okazać uświadomienie sobie, że upadek tyranów nie spowodował niekończącej się harmonii i dobrego samopoczucia”²².

Szczegółowa analiza tego, czego naprawdę oczekiwali ludzie, gdy wyszli na ulice i domagali się zmiany ustroju, wykroczyłaby znacznie poza ramy niniejszego opracowania. Niemniej należy podkreślić, że wielu zwykłych ludzi w Europie Środkowo-Wschodniej fascynował wyidealizowany obraz bogatego Zachodu. Ludzie chcieli żyć lepiej i było oczywiste, że systemy komunistyczne nie były w stanie zapewnić tego swym obywatelom. Robert Darnton, który był świadkiem upadku socjalizmu państwowego w byłej NRD, podczas pobytu w Wissenschaftskolleg w Berlinie w roku akademickim 1989–1990, pamięta dyskusję, jaką odbył ze wschodniemieckim intelektualistą w Halle zaraz po *Wende* (Przełomie): „Kolega D pochylił się i spojrzął na mnie z uwagą: »Dwa wrogie systemy rywalizowały ze sobą przez prawie pół wieku« – powiedział. »Który z nich wygrał?«. Odpowiedzi udzielił w języku angielskim: »*The American Way of Life*« (z naciskiem)”²³. Jednakże „amerykański sposób życia” miał swoją cenę w całej Europie Środkowo-Wschodniej i było to związane z bolesną transformacją gospodarczą, która koniec końców miała swoich zwycięzców i przegranych.

W tej części artykułu przedstawię różnicę pomiędzy krajami Europy Środkowo-Wschodniej reformującymi się szybko i wolno. Sugeruję, że kraje przeprowadzające szybkie reformy (kraje Grupy Wyszehradzkiej) zdołały ustanowić swoistą „równowagę na niskim poziomie” między transformacją polityczną i reformami gospodarczymi.

Jednocześnie utrzymuję, że w przypadku krajów realizujących powolne reformy (Rumunia i Bułgaria) główny problem był natury politycznej i dotyczył ostrej konfrontacji między opozycją demokratyczną a partiami powstałymi na gruzach partii komunistycznej, co doprowadziło do zahamowania neoliberalnych reform gospodarczych.

W odniesieniu do relacji między demokracją a gospodarką rynkową Béla Greskovits przeprowadził szczegółową analizę sytuacji Węgier po roku 1989. Greskovits twierdzi, że wyłaniające się demokracje Europy Środkowej okazały się odporne na kryzys w wyniku „równowagi na niskim poziomie”, która została wypracowana między „niepełną demokracją” a „ułomną gospodarką rynkową”: „Demokracja i go-

²² Ph.C. Schmitter, *Dangers and Dilemmas of Democracy* [w:] *The Global Resurgence of Democracy*, red. L. Diamond, M.F. Plattner, Baltimore 1996, s. 80.

²³ R. Darnton, *Berlin Journal, 1989–1990*, New York 1991, s. 192.

spodarka rynkowa mogły być wprowadzone jednocześnie tylko dlatego, że żadna z nich nie została wdrożona w pełni. Demokracja mogła ustabilizować się wyłącznie kosztem niektórych jej aspektów jakościowych z powodu kryzysu i transformacji gospodarczej. Transformacja gospodarcza z kolei stała się wykonalna jedynie kosztem jej tempa i radykalizmu, a wiele jej niedoskonałości nie wynika bynajmniej z demokratycznych ram zmiany systemowej. Systemy gospodarcze i polityczne osiągnęły równowagę, lecz na niższym poziomie, niż to zwykle bywa na przykład w rozwiniętych zachodnich demokracjach²⁴.

Przyjmuję, że to charakter zmiany ustroju w ogromnym stopniu wpłynął na ustanowienie „równowagi na niskim poziomie” w analizowanych krajach tego okresu. Istotną różnicą pomiędzy Rumunią i Bułgarią z jednej strony a Czechosłowacją, Polską i Węgrami z drugiej jest to, że rywalizacja polityczna w tych pierwszych krajach zorientowana była na przeszłość, a wynikało to z faktu, że partie kontynuujące dziedzictwo komunistyczne doszły do władzy zaraz po roku 1989, natomiast w przypadku tej drugiej grupy państw, były one zorientowane na przyszłość, tj. skupiały się jednocześnie na demokracji i gospodarce rynkowej. (Oczywiście była NRD to inny przypadek, ponieważ w wyniku zjednoczenia z Niemcami Zachodnimi kraj ten stał się nieodłączną częścią Zachodu).

Można się spierać, czy istniał konsensus w całej Europie Środkowo-Wschodniej w odniesieniu do ogólnych zasad budowania demokracji: organizacja wolnych wyborów, ustanowienie systemów wielopartyjnych, ograniczenie kontroli państwa nad sferą gospodarczą i społeczną, decentralizacja, przestrzeganie praw mniejszości itd.²⁵ Jednakże debaty nad tempem reform gospodarczych były niezwykle złożone. Jak wykazuje Peter Hall, wprowadzenie neoliberalnych reform stanowi problem „żywołności” w trzech aspektach: (1) ekonomicznym, (2) administracyjnym oraz (3) politycznym. Innymi słowy, chodzi o możliwości ekonomistów w zakresie opracowywania przekonujących programów reform, zdolność zarządzających do zamiany starych (państwowych) instytucji na nowe zorientowane na reformy oraz odwagę rządzącej elity politycznej w podejmowaniu ryzyka wprowadzania neoliberalnych reform kosztem utraty głosów wyborców²⁶. W dużym stopniu kwestia wiarygodności została rozwiązana przez kraje wprowadzające błyskawiczne reformy w tym sensie, że wsparcie polityczne dla programu reform zostało zabezpieczone pomimo poważnych wstrząsów, z którymi musiały poradzić sobie dane gospodarki. Według Rostowskiego i Nicolica, istniały trzy rodzaje wstrząsów, w których obliczu stanąć musiały kraje wprowadzające szybkie reformy:

1. Eliminacja miękkich ograniczeń budżetowych, miękkiego kredytu oraz drastyczne obniżenie dotacji budżetowych dla przedsiębiorstw.

2. Wstrząsy w handlu zagranicznym, wynikające ze zniknięcia rynków eksportowych oraz przejścia na ceny światowe w walutach wymiennalnych za surowce i energię.

²⁴ Zob. B. Greskovits, *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*, Budapest 1998, s. 178, 181.

²⁵ Chociaż literatura na temat demokracji jest ogromna, zob. *The Global Resurgence of Democracy*, red. L. Diamond, M.F. Plattner, Baltimore 1996, aby uzyskać szczegółowe informacje na temat debat, które odbywały się po rewolucjach postmodernistycznych z roku 1989.

²⁶ B. Greskovits, *The Political...*, s. 35.

3. Dewaluacja, ponieważ handel został zliberalizowany, a waluty gwałtownie zdewaluowane, aby utrzymać konkurencyjność producentów krajowych²⁷.

Podczas gdy rządzące elity polityczne w byłej Czechosłowacji, Polsce i na Węgrzech podjęły polityczne ryzyko zaangażowania się w neoliberalne reformy kosztem utraty wsparcia społeczeństwa, w Rumunii i Bułgarii zadanie polegające na przeprowadzeniu demokratyzacji wraz z ustanowieniem konkurencyjnej gospodarki rynkowej zostało znacznie opóźnione. Dlatego też w byłej Czechosłowacji, na Węgrzech i w Polsce stabilna, choć na niskim poziomie, równowaga została osiągnięta znacznie wcześniej. Odwrotnie, niestabilna równowaga, z wyraźną tendencją do koncentrowania się na rozgrywkach politycznych i opóźnieniu reform gospodarczych, obecna jest w Bułgarii i Rumunii.

Aby uzasadnić to twierdzenie, w niniejszej części porównam przebieg transformacji w Polsce i Rumunii oraz wykażę, że w postkomunistycznej Rumunii reforma gospodarcza została opóźniona z powodu szczególnego kontekstu, w którym toczyła się rywalizacja polityczna. Inaczej mówiąc, w krajach, które wyłoniły się z patrymonialnego typu komunizmu, główna oś konfliktu przebiegała w sferze politycznej, gdzie partie kontynuujące tradycje partii komunistycznej zdołały opanować scenę polityczną zaraz po zmianie ustroju.

W Bułgarii partia komunistyczna zmieniła nazwę na Bułgarską Partię Socjalistyczną (BPS), stając się dominującą siłą polityczną we wczesnym okresie postkomunizmu.

W Rumunii Front Ocalenia Narodowego (FON) został założony po to, by wypełnić próżnię powstałą po nagłym upadku reżimu Ceaușescu i pozostał u władzy aż do roku 1996. W odniesieniu do wyżej wspomnianego ryzyka politycznego, którego w przypadku Rumunii FON nie chciał podjąć, należy odnotować rząd Petre Romana, który rozpoczął dość nieśmiało, niemniej jednak neoliberalne w istocie reformy gospodarcze, a który uznany został za nazbyt liberalny przez prezydenta Iona Iliescu i praktycznie zdymisjonowany we wrześniu 1991 r.²⁸

Z pewnością decyzja, jaki rodzaj transformacji gospodarczej przyjąć – szybki czy wolny – miała charakter polityczny. Niemniej, główny konflikt w obu krajach w okresie postkomunistycznym przebiegał pomiędzy antykomunistami i neokomunistami i miał wymiar ideologiczny, natomiast w mniejszym stopniu dotyczył kwestii transformacji gospodarczej. Ponieważ rywalizacja toczyła się o to, która partia lub koalicja partyjna dojdzie do władzy, rezultat był taki, że „neokomuniści” hamowali reformy gospodarcze po to, by zachować swój elektorat składający się głównie z robotników, chłoporobotników i chłopstwa. Partie demokratyczne będące w opozycji, pozbawione wyboru, musiały tworzyć niechciane koalicje, aby skutecznie rywalizować z partiami postkomunistycznymi.

Opozycja demokratyczna jednoczyła się szybciej w Bułgarii, gdzie w grudniu 1989 r. utworzono Związek Sił Demokratycznych (ZSD) pod przywództwem filozofa Żelju Żelewa²⁹.

²⁷ J. Rostowski, M. Nikolić, *Macroeconomic*, s. 57–58.

²⁸ Na temat relacji własnej Romana zob. P. Roman, *Libertatea ca datorie* (Wolność jako obowiązek), Cluj 1994, s. 156–59.

²⁹ Więcej informacji o spektrum politycznym w Bułgarii oraz polemik na temat neoliberalnych reform gospodarczych zob. H. Kitschelt i in., *Post-Communist Party Systems*, s. 121–125; I. Ilchev, *The Rose of the Balkans: A Short history of Bulgaria*, Sofia 2005, s. 402–403.

W Rumunii opozycja demokratyczna utworzyła Konwencję Demokratyczną w Rumunii (KDR) dopiero w roku 1995 i doszła do władzy po wygraniu wyborów parlamentarnych w roku 1996³⁰.

W tym względzie wymowne byłoby porównanie strategii postkomunistycznych reform gospodarczych przyjętych w Rumunii i Polsce. Aby to uczynić, pouczające jest rozpatrzenie dziesięciu punktów polskiego „neoliberalnego scenariusza” transformacji gospodarczej³¹, a następnie zbadanie, czy lub w jakim zakresie każdy z dziesięciu punktów został zastosowany w Rumunii³². Według Stanisława Gomułki, polski model transformacji opiera się na następujących dziesięciu wskazaniach: (1) niezwłocznej i zdecydowanej liberalizacji cen i handlu, (2) ścisłych ograniczeniach budżetowych dla przedsiębiorstw państwowych oraz łatwym dostępem do rynku dla nowych firm prywatnych, (3) powolnej i całkowitej prywatyzacji średnich i dużych przedsiębiorstw i szybkiej prywatyzacji małych przedsiębiorstw, (4) przyjęciu rozsądnego kodeksu handlowego i „odziedziczeniu systemu prawnego umożliwiającego egzekwowanie umów”, (5) ścisłym nadzorze i regulacji sektora bankowego, (6) gotowości władz do akceptacji wysokiego bezrobocia, które wynika z szybkiej restrukturyzacji, (7) niskim deficycie budżetowym rządu i wprowadzeniu efektywnego systemu podatkowego, (8) udanych negocjacjach w zakresie redukcji zadłużenia zagranicznego, (9) polityce w zakresie wymiany walut, która zapewnia stabilność rzeczywistych efektywnych kursów wymiany walut, (10) ekspansji szkół biznesowych i szybkim rozpowszechnianiu się technologii informatycznych³³.

Jeżeli zastosuje się te wskazania do przypadku Rumunii po roku 1989, to w następujący sposób można scharakteryzować strategię Rumunii w zakresie reform gospodarczych, które świadczą zarazem o strategii politycznej stosowanej przez partię rządzącą, FON aż do pierwszej zmiany władzy w 1996 r. w celu zachowania swego elektoratu: (1) stopniowa liberalizacja cen, (2) miękkie ograniczenia budżetowe wobec przedsiębiorstw państwowych i trudny dostęp do rynku dla nowych firm

³⁰ Na temat powstania i upadku Konwencji Demokratycznej w Rumunii więcej piszą: D. Pavel i I. Huiu, „*Nu putem reuși decât împreună*”. *O istorie analitică a Convției Democratice, 1989–2000* („Możemy to zrobić tylko razem”. Analityczna historia Konwencji Demokratycznej, 1989–2000), Iași 2003.

³¹ Według Greskovitsa, zbiór rekomendacji politycznych związanych ze „scenariuszem neoliberalnym” wygląda następująco „(1) należy przywrócić dyscyplinę fiskalną, (2) należy obciąć dotacje rządowe, jednakże edukacja i opieka zdrowotna powinny stanowić priorytety w wydatkach publicznych, (3) reforma podatkowa jest niezbędna i powinna być ukierunkowana na poszerzenie bazy podatkowej i zahamowanie wzrostu krańcowych stop podatkowych, (4) stopy procentowe muszą być kształtowane przez rynek, realne stopy procentowe muszą być dodatnie, (5) kursy wymiany walut również muszą być determinowane przez rynek, (6) istnieje potrzeba zliberalizowanych zorientowanych na eksport reżimów handlowych, przy czym liberalizacja zagranicznych przepływów finansowych nie jest wymagana, (7) należy zlikwidować ograniczenia dla bezpośrednich inwestycji zagranicznych, (8) należy dokonać prywatyzacji firm państwowych, (9) działalność gospodarcza musi ulec deregulacji, (10) prawa do własności mają być chronione i zabezpieczone”. Zob. B. Greskovits, *The Political...*, s. 20–21.

³² Aby uzyskać więcej informacji na temat ewolucji gospodarczych w postkomunistycznej Rumunii, zob. D. Dăianu, *Încotro se îndreaptă țările postcomuniste?: Curențe economice în pragul secolului* (Gdzie zmierzają kraje postkomunistyczne?: Wydarzenia gospodarcze na przełomie wieku), Iași 2000, s. 193–224. Zob. również słowo wstępne Ilie Șerbănescu do książki Dăianu, s. 11–12.

³³ Zob. S. Gomułka, *Output: Causes of the Decline and the Recovery* [w:] *Emerging from Communism: Lessons from Russia, China and Eastern Europe*, red. P. Boone, S. Gomułka, R. Layard, Cambridge 1998, s. 32–33.

prywatnych, (3) wolne tempo prywatyzacji, (4) trudności w egzekwowaniu umów, (5) wolno rozwijający się system bankowy zależny od państwa, (6) gotowość władz do akceptacji wysokiego bezrobocia połączona z równoczesną niechęcią do przeprowadzania szybkiej restrukturyzacji, (7) trudności w ściąganiu podatków, (8) niekompetencja w korzystaniu z braku długów zewnętrznych odziedziczonych z czasów reżimu komunistycznego, (9) przeszacowany oficjalny kurs wymiany walut aż do roku 1994 oraz (10) powolne przenikanie technologii informatycznych.

Na zakończenie można zauważyć, że pod względem tempa przemian, zarówno politycznych, jak i gospodarczych, to właśnie „równowaga na niskim poziomie” pomiędzy demokratyzacją a reformami rynkowymi doprowadziła do szybszych przemian w krajach, które wyłoniły się z reżimów komunistycznych typu biurokratyczno-autorytarnego i narodowo-akomodacyjnego. Niemcy nie zostały omówione, ponieważ stanowią raczej wyjątkowy przypadek całkowitego zjednoczenia z Zachodem. Kraje wprowadzające szybkie reformy (była Czechosłowacja, Polska i Węgry) udowodniły, że w okresie po roku 1989 były w stanie prowadzić politykę, w której rywalizacja polityczna zorientowana była na przyszłość, tj. na demokratyzację i gospodarkę rynkową. W krajach, w których obecny był komunizm patrymonialny – tj. w krajach wprowadzających reformy powoli – polityka po roku 1989 naznaczona była rywalizacją polityczną zorientowaną na przeszłość, która stawiała w opozycji do siebie partie kontynuujące tradycje partii komunistycznej i słabą opozycję demokratyczną. Kraje te należały do grupy wolno realizującej reformy, ponieważ decyzja o zastosowaniu jedynie stopniowych reform została podjęta, mając na względzie zachowanie elektoratu politycznego lewicy, która stałaby się ofiarą szybkiej transformacji gospodarczej. W tym względzie porównano Polskę i Rumunię w celu zilustrowania różnic między krajami przeprowadzającymi neoliberalne reformy szybko i tymi, które wprowadzały je wolno.

Pogodzenie się z komunistyczną przeszłością

Jak trafnie wyraża to Claus Offe, zmiana ustrojowa nakłada dwa istotne zadania: (1) zadanie patrzenia do przodu, tj. budowy nowego porządku politycznego i gospodarczego, oraz (2) zadanie patrzenia wstecz, tj. eliminowania niebezpiecznych pozostałości starego porządku politycznego i gospodarczego³⁴. Jednocześnie można uznać, że charakter zmiany ustrojowej określa strategię realizacji wyżej wymienionych zadań.

Jak wskazano wyżej, zadanie budowy nowego porządku politycznego i gospodarczego podzieliło grupę sześciu analizowanych krajów na te, które wprowadzały reformy szybko i te, które robiły to wolno. Czechosłowacja, Węgry i Polska szybciej przyjmowały program radykalnych reform, podczas gdy Rumunia i Bułgaria, z przyczyn wyjaśnionych szczegółowo powyżej, przyjęły wolniejsze tempo reform.

W niniejszym podrozdziale przedstawię strategię realizacji zadania „patrzenia wstecz”, tj. zadania polegającego na rozliczeniu i ostatecznym pogodzeniu się z komunistyczną przeszłością.

Takie zadanie „patrzenia wstecz” obejmuje przynajmniej trzy główne składowe: (1) restytucję, (2) karę oraz (3) analizę historyczną struktur i polityki poprzedniego

³⁴ C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, tłum. Z. Pucek, Warszawa 1999, s. 82.

reżimu³⁵. Pierwsza część składowa dotyczy ofiar dyktatury komunistycznej oraz jest związana z odszkodowaniami i restytucją własności itd. Druga część składowa koncentruje się na sprawcach i jest związana z ich publicznym zdemaskowaniem i dyskwalifikacją, jak również, tam, gdzie jest to stosowne, karą za przestępstwo. Wreszcie zadanie rekonstrukcji i historycznej analizy struktur i polityki (zagranicznej i krajowej) oraz interakcji między systemem i społeczeństwem w okresie komunizmu jest zorientowane przyszłościowo i służy zaszczepieniu demokratycznych kultur politycznych przyszłym pokoleniom. Istnieje również bezpośrednia relacja między zastosowaniem sprawiedliwości okresu przejściowego i narracji historycznych, które powstają w okresie przejściowym w tym sensie, że informacje, które zostaną udostępnione publicznie w czasie postępowań sądowych, przyczyniają się do bardziej szczegółowej rekonstrukcji historycznej okresu komunistycznego. Jak trafnie wyraża to Ruti G. Teitel, podczas rozliczania sprawców przez wymiar sprawiedliwości okresu przejściowego, powstaje także rekonstrukcja historyczna wydarzeń: „Rozprawy umożliwiają żywe reprezentacje zbiorowej historii poprzez odtworzenie i dramatyzację kryminalnej przeszłości w postępowaniach sądowych. Co więcej, ta narracja historyczna jest generalnie upamiętniona w pisemnym, często publikowanym zapisie”³⁶.

Mając na uwadze ograniczenia niniejszego opracowania, przedstawię kwestię podejścia do sposobu, w jaki sprawcy zostali zdemaskowani i ukarani w sześciu branych pod uwagę krajach.

Jak twierdzi Juan E. Méndez, istnieje zarówno „prawne zobowiązanie”, jak i „moralny nakaz” rozliczenia z naruszeń praw człowieka, które zostały popełnione przez dawne systemy polityczne³⁷. Ponadto, można stwierdzić, że jest to również problem demokratycznej konsolidacji, ponieważ „zły” kapitał społeczny reprezentowany przez zawile powiązania społeczne i normy wzajemności łączące byłych urzędników komunistycznych, oficerów tajnej policji oraz nieformalnych współpracowników mogłyby przeszkodzić dalszej demokratyzacji ustrojów po roku 1989 w państwach omawianych w niniejszym studium.

Robert D. Putnam i Kristin A. Goss opisują kapitał społeczny jako „powiązania społeczne i związane z nimi normy wzajemności” i zauważają, że „niektóre formy kapitału społecznego są dobre dla demokracji i zdrowia społecznego; inne z kolei są (lub stwarzają zagrożenie) destrukcyjne”³⁸.

W rozliczaniu przeszłości komunistycznej swej wschodniej części zjednoczone Niemcy okazały się najbardziej konsekwentne. Proces obejmował trzy rodzaje działań: (1) zastosowanie wymiaru sprawiedliwości czasu zmiany ustrojowej, (2) ujawnienie agentów Stasi oraz nieformalnych współpracowników oraz (3) ustanowienie

³⁵ Zob. Rysunek II.1 – Typy reakcji na przeszłe krzywdy w: C. Offe, U. Poppe, *Transitional Justice in the German Democratic Republic and in Unified Germany* [w:] *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, red. J. Elster, Cambridge 2006, s. 240.

³⁶ R.G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford 2000, s. 72–73.

³⁷ Zob. J.E. Méndez, *In Defense of Transitional Justice* [w:] *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, red. A.J. McAdams, Notre Dame 1997, s. 1–26.

³⁸ R.D. Putnam, K.A. Goss, *Introduction* [w:] *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, red. R.D. Putnam, Oxford 2002, s. 8 i 9.

parlamentarnej komisji do analizy instytucji i polityki reżimu komunistycznego³⁹. Istotne z punktu widzenia niniejszego studium jest to, że w dniu 20 grudnia 1991 r. została wydana ustawa dotycząca Akt Państwowych Służb Specjalnych byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, znana również jako „Ustawa o aktach Stasi”. Dzięki tej ustawie powołano specjalne ciało – Federalnego Komisarza ds. Akt Państwowych Służb Specjalnych byłej NRD, również znane jako „Instytut Gaucka” w celu: „przejęcia opieki, bezpiecznego przechowywania, zarządzania i wykorzystywania Akt Państwowych Służb Specjalnych” zgodnie z postanowieniami ustawy, które funkcjonuje nieprzerwanie od tego czasu⁴⁰. Co najważniejsze, większa część akt Stasi została zachowana od zniszczenia. Jak ujęli to Offe i Poppe: „Żaden inny kraj postkomunistyczny nie posiada do dyspozycji władz porównywalnego bogactwa danych, które byłyby równie dobrze chronione przed ingerencją osób trzecich”⁴¹. W wielu aspektach instytucja ta służyła jako inspiracja i wzór dla tych – polityków, intelektualistów i aktywistów obywatelskich – którzy popierali otwarcie archiwów byłych komunistycznych służb tajnej policji w całej Europie Środkowo-Wschodniej.

Była Czechosłowacja po zjednoczonych Niemczech była krajem, który najbardziej konsekwentnie zastosował wczesną lustrację. Parlamentarna Komisja Śledcza ds. Wyjaśnienia Wydarzeń 17 listopada 1989 r. zajęła się również ustaleniem, czy członkowie parlamentu i inni najwyżsi urzędnicy byli współpracownikami byłej tajnej policji StB (*Státní bezpečnost*) poprzez uchwałę Zgromadzenia Federalnego (Uchwała nr 94 z dnia 11 stycznia 1991 r.)⁴². 4 października 1991 r. przyjęto Ustawę lustracyjną, której celem było sprawdzenie sporej liczby osób sprawujących oficjalne stanowiska w aparacie państwowym, urzędzie prezydenta, rządzie, parlamencie, wojsku, służbach specjalnych, policji, sądach, systemie bankowym, Akademii Nauk, radiu i telewizji, prasie i firmach państwowych⁴³. Chociaż kontrowersji było bardzo wiele, Ustawa lustracyjna wywołała debatę publiczną nad kwestią współpracy z StB i miała rezultaty praktyczne. Jak stwierdza Aviezer Tucker: „czeska lustracja była najbardziej radykalna w całym bloku sowieckim z wyjątkiem wschodnich Niemiec; 400 tys. osób (4 proc. ludności) poddano prześwietleniu lustracyjnemu, z czego 3 proc. uznano za rezydentów lub współpracowników”⁴⁴.

W odniesieniu do Rumunii skomplikowany proces wprowadzania ustawodawstwa lustracyjnego można podsumować następująco:

³⁹ Proces ten obejmujący trzy aspekty został opisany przez Offe i Poppe jako wielowarstwowy system sponsorowany przez państwo *Aufarbeitung der Vergangenheit* w zjednoczonych Niemczech. Zob. C. Offe, U. Poppe, *Transitional...*, s. 259. Więcej informacji na temat ustanowienia Komisji Badania zob. *Law Creating the Commission of Inquiry on Working through the History and the Consequences of the SED Dictatorship* (14 V 1992) [w:] *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, t. 3, red. N.J. Kritz, Washington 1995, s. 216–219.

⁴⁰ Zob. Federalny Komisarz do spraw Akt Państwowych Służb Specjalnych byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Ustawa o Aktach Państwowych Służb Specjalnych byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Ustawa o aktach Stasi), wersja angielska (Berlin: BStU, punkt 2/(1)).

⁴¹ C. Offe, U. Poppe, *Transitional...*, s. 254.

⁴² Zob. fragmenty „Raportu Komisji Parlamentarnej na temat Współpracowników StB w Parlamencie” [w:] *Transitional...*, s. 307–311.

⁴³ Zob. Ustawę lustracyjną Czeskiej i Słowackiej Republiki Federalnej z 4 X 1991 r. [w:] *Transitional...*, s. 312–321.

⁴⁴ A. Tucker, *Paranoids May Be Persecuted: Post-totalitarian Transitional Justice* [w:] *Retribution...*, s. 201.

(1) ze względu na szczególnie charakter przemian demokratycznych w Rumunii, kara za przestępstwa komunistyczne została zastosowana niezwłocznie po zmianie systemu i ograniczyła się do rodziny Ceaușescu i jego wewnętrznego kręgu osób sprawujących władzę, jak również do tych, którzy byli zaangażowani w represje wobec protestantów z Timișoara i Bukaresztu z grudnia 1989 r., (2) proces lustracyjny obejmujący dostęp do dokumentów wytworzonych przez byłą tajną policję (Securitate) został zainicjowany dopiero w roku 1999 przyjęciem Uchwały o dostępie do akt osobistych i zdemaskowaniu Securitate jako policji politycznej (Ustawa nr 187/1999) i ustanowieniu Narodowej Rady ds. Zbadania Archiwów Securitate (NRZAS). Aż do czasów obecnych proces lustracji był jednowymiarowy, tj. koncentrował się wyłącznie na tych osobach, które albo były agentami, albo nieformalnymi pracownikami Securitate, (3) chociaż projekt ustawy mającej na celu lustrację członków byłej nomenklatury został przedstawiony rumuńskiemu parlamentowi już w roku 2005, ustawa w tym zakresie jeszcze nie została przyjęta⁴⁵.

Istnieją dwa główne czynniki, które wpływają na sposób, w jaki można zastosować sprawiedliwość okresu przejściowego: (1) charakter zmiany ustroju, tj. negocjowany vs. upadek, oraz (2) charakter rywalizacji politycznej we wczesnym okresie postkomunistycznym, tj. zorientowany na przeszłość lub przyszłość.

W związku z tym można wykazać związek między typem systemu komunistycznego, sposobem wyjścia z komunizmu i strategią przyjętą przy rozliczaniu nadużyć władzy tego systemu. Dlatego też rewolucje postmodernistyczne z roku 1989 zostały zainicjowane przez polskie rozmowy przy Okrągłym Stole i były kontynuowane przez Węgierski Narodowy Okrągły Stół.

Można zatem dowodzić, że początkowy impuls do zmian z roku 1989 wywodził się z obozu państw o narodowo-akomodacyjnym typie komunizmu. Następnie za ich przykładem nastąpiła zmiana ustroju w NRD i Czechosłowacji, tj. obozie państw o biurokratyczno-autorytarnym typie komunizmu.

Co ciekawe, w obozie państw charakteryzujących się patrymonialnym komunizmem wydarzenia te nie nastąpiły jednocześnie. W Bułgarii przeciwnicy Todora Żiwkowa z Politbiura Bułgarskiej Partii Komunistycznej (BPK) zainscenizowali pałacowy zamach stanu w dniu 10 listopada 1989 r. i zastąpili go Ministrem Spraw Zagranicznych Peterem Mladenowem. W Rumunii ludowe powstanie w Timișoarze rozprzestrzeniło się do Bukaresztu i wytworzyło sytuację rewolucyjną, która ostatecznie doprowadziła do upadku rządów Ceaușescu 22 grudnia 1989 r.

W zakresie reform politycznych i gospodarczych grupa sześciu państw poddanych analizie podzieliła się na kraje realizujące reformy w szybkim i wolnym tempie, co wskazywało na zbieżność ścieżek rozwojowych obranych przez kraje należące do byłych obozów narodowo-akomodacyjnych i biurokratyczno-autorytarnych (kraje realizujące reformy w szybkim tempie). Wyjście z komunizmu patrymonialnego było trudniejsze, jak pokazały przypadki Rumunii i Bułgarii – krajów realizujących reformy w wolnym tempie.

Niemniej w zakresie stosowania sprawiedliwości czasu zmiany ustrojowej należy dokonać istotnego rozróżnienia pomiędzy wczesną i późną lustracją. W odniesieniu

⁴⁵ Więcej na temat przypadku rumuńskiego, zob. D. Petrescu, *Dilemmas of Transitional Justice in Post-1989 Romania* [w:] *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, red. V. Dvořáková, A. Milardović, Zagreb 2007, s. 127–151.

do wczesnej lustracji, jedynie ścieżki obrane przez byłą NRD i Republikę Czeską upodabniały się do siebie w pewnym stopniu. Można nawet w tym przypadku mówić o niemieckiej wyjątkowości, ponieważ zakres i konsekwencja procesów restytucji i kary dotyczących postępów poprzedniego reżimu pozostają bez porównania.

W Republice Czeskiej proces lustracji był prowadzony z pewną konsekwencją od momentu przyjęcia czeskiej ustawy lustracyjnej w październiku 1991 r. Jednakże po początkowym impulsie zakres ustawy został zawężony orzeczeniami Federalnego Sądu Konstytucyjnego.

Węgry i Polska wydają się stanowić dwa podobne przypadki ze względu na fakt braku wczesnej lustracji. Jak trafnie odnotował Aviezer Tucker: „Teorie, które łączą stopień opresywności reżimu totalitarnego i poziom jego odporności na przemiany z żądaniami sprawiedliwości okresu przejściowego, przewidują słusznie początkowy brak sprawiedliwości okresu przejściowego w Polsce i na Węgrzech w porównaniu z Czechosłowacją i wschodnimi Niemcami”⁴⁶.

To, co można nazwać paradoksem politycznym, to podobieństwo przypadków Polski i Rumunii w zakresie przeprowadzenia późnej lustracji. Jak wykazano wyżej, rumuńska Ustawa o dostępie do akt osobistych i zdemaskowaniu Securitate jako policji politycznej (Ustawa nr 187/1999) w końcu zainicjowała proces rozliczania najciemniejszej strony przeszłości komunistycznej w Rumunii. Jak już wspomniano, w czasie pierwszego dziesięciolecia postkomunizmu konfrontacja polityczna w Rumunii była zorientowana na przeszłość i toczyła się między neokomunistami i postkomunistycznymi antykomunistami. Aż do roku 1996 rządili neokomuniści, więc nie egzekwowano jakiegokolwiek ustawodawstwa lustracyjnego.

Należy jednak rozpatrzyć dwa główne aspekty, omawiając sposób, w jaki Rumunia zainicjowała proces systematycznego rozwiązywania problemu akt Securitate po 1989 r.: (1) rewolucja z 1989 r. w Rumunii miała charakter niepokojowy; nie tylko dlatego, że w grudniu 1989 r. zginęli ludzie, ale również dlatego, że jak nigdzie indziej w Europie Środkowo-Wschodniej istnieje materialny dowód rewolucji: Cmentarz Młodych Bohaterów w Bukareszcie oraz (2) ze względu na zakres terroru stalinistycznego w Rumunii obejmującego prawie 2 mln osób (zamordowanych, uwięzionych, deportowanych lub poddanych aresztowi domowemu)⁴⁷; Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych w Rumunii (SBWPR) było prawdopodobnie jednym z najaktywniejszych stowarzyszeń obywatelskich charakteryzujących się najlepiej rozwiniętą strukturą w okresie po roku 1989 – to właśnie przewodniczący SBWPR Constantin Ticu-Dumitrescu opracował projekt ustawy nr 187/1999, która jest również znana pod nazwą „Ustawy Ticu”. Dlatego też można dowodzić, że to wyłącznie z powodu polityki zorientowanej na przeszłość w Rumunii po roku 1989 duch Securitate w dalszym ciągu nawiedzał większość ludności i w związku z tym kwestia otworzenia akt tajnej policji i wykluczenia tych, którzy

⁴⁶ A. Tucker, *Paranoids...*, s. 192.

⁴⁷ Zgodnie z ostatnimi szacunkami liczba więźniów politycznych w Rumunii wynosi około 600 tys. osób. Jeżeli doda się do tego osoby deportowane, umieszczone w areszcie domowym, internowane w obozach pracy w Związku Radzieckim itd., całkowita liczba bezpośrednich ofiar represji komunistycznych wzrosła do 2 mln osób. Zob.: R. Rusan, *Cronologia și geografia represiunii comuniste din România: Recensământul populației concentraționale, 1945–1989* (Chronologia i geografia represji komunistycznych w Rumunii: Spis ludności aresztowanej, 1945–1989), Bukareszt 2007, s. 61–62.

współpracowali z reżimem, została wysunięta na pierwszy plan ponownie w czasie pierwszego dziesięciolecia postkomunizmu.

Charakter zmiany ustrojowej i rywalizacja polityczna zorientowana na przyszłość doprowadziły do podobnego rezultatu w Polsce, tj. późnego rozpoczęcia procesu lustracji. Prawdopodobnie zmiana systemu w Polsce była zdeterminowana przez politykę zorientowaną na przyszłość: reżim Jaruzelskiego zgodził się na negocjacje z Solidarnością i wreszcie na zorganizowanie kontraktowych wyborów w nadziei na zachowanie władzy. „Strategiczny kompromis” między reżimem Jaruzelskiego a Solidarnością doprowadził do pokojowej rewolucji w Polsce: Jak stwierdził Adam Michnik, „Polska rewolucja solidarnościowa obrała nietypowy kurs [...]. W czasie negocjacji przy Okrągłym Stole [...] między skrzydłem reformatorskim komunistycznego rządu a Solidarnością został osiągnięty kompromis, który zakończył rządy komunistyczne [...]. Solidarność zaadaptowała raczej filozofię pogodzenia się i kompromisu między uprzednio przeciwnymi sobie siłami politycznymi, a nie filozofię zemsty [z naciskiem]”⁴⁸. Prawdopodobnie rozpoczęcie procesu lustracyjnego w Polsce wynikało również z polityki zorientowanej na przyszłość. Prawicowi inicjatorzy ustawy lustracyjnej z 1997 r. w Polsce i ich polityczni oponenti, łącznie z prezydentem Kwaśniewskim, byli bardziej zorientowani na przyszłą rywalizację polityczną niż na pogodzenie się z przeszłością. Gorzkie uwagi Adama Michnika były skierowane do nowej klasy politycznej, która nie stała na czele polskiej refolucji, by zacytować Timothy’ego Gartona Asha, lecz demonstrowała gotowość do zinstrumentalizowania tajnych akt Służby Bezpieczeństwa do własnych celów politycznych.

4. WNIOSKI KOŃCOWE

Celem niniejszego opracowania było zbadanie upadku systemów komunistycznych w Polsce, na Węgrzech, w byłej NRD, Czechosłowacji, Bułgarii i Rumunii, tj. w krajach, które doświadczyły zmiany ustroju w 1989 r.

Jak pokazano wyżej, niniejsze studium dowodziło, że na charakter zmiany reżimu w roku 1989 w tych krajach wpływ miało nie tylko tempo reform politycznych i gospodarczych, lecz także sposób, w jaki potraktowano nadużycia upadłych reżimów komunistycznych. W konsekwencji zanalizowano: (1) charakter zmiany ustrojowej, (2) czynniki, które zdeterminowały tempo procesu konsolidacji demokratycznej, oraz (3) sposoby pogodzenia się z przeszłością komunistyczną.

W pierwszym zasadniczym rozdziale został przedstawiony model objaśniający upadek dyktatur komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej akcentujący podejście kulturalistyczno-strukturalistyczne, zgodnie z którym zmiana systemowa w roku 1989 w Europie Środkowo-Wschodniej była zdeterminowana przez nałożenie się trzech rodzajów czynników (strukturalnych, czynników specyficznie narodowych i akcydentalnych).

⁴⁸ A. Michnik, *Polish Witch-Hunt*, tłum. O. Amsterdamska, I. Grudzińska-Gross, „The New York Review of Books”, t. 54, nr 11 (28 VI 2007); internet: <http://www.nybooks.com/articles/20331>.

W sześciu rozważanych krajach wyróżniono trzy typy systemów komunistycznych, uwzględniając zarówno ich przedkomunistyczne doświadczenia w zakresie modernizacji, jak i ewolucje, które miały miejsce w czasie rządów komunistycznych: (1) biurokratyczno-autorytarne – Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD) i Czechosłowacja, (2) narodowo-akomodacyjne – Polska i Węgry oraz (3) patrymonialne – Rumunia i Bułgaria. Szczególne aspekty zmiany ustroju na płaszczyźnie krajowej zostały określone w każdym przypadku poprzez wzajemne oddziaływanie subkultur politycznych reżimu i społeczeństwa.

W drugim rozdziale omówiono dwa główne aspekty przemian demokratycznych dla rozważanych krajów: (1) tempo transformacji demokratycznej oraz (2) kwestię pogodzenia się z komunistyczną przeszłością.

W odniesieniu do tempa reform politycznych i gospodarczych, różnice między ścieżkami obranymi przez sześć rozpatrywanych krajów były zdeterminowane przez nałożenie się czynników zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych. W krajach, w których transformacja polityczna następowała jednocześnie z reformami gospodarczymi, okres przejściowy był krótszy ze względu na ustanowienie kruchej równowagi pomiędzy demokracją a wprowadzeniem gospodarki rynkowej. Charakter zmiany ustrojowej wpływał również na problem pogodzenia się z komunistyczną przeszłością i przyjęcia ustawodawstwa lustracyjnego, czyli na realizację zadania „patrzania wstecz”.

W związku z tym, rozpatrując pierwsze dziesięciolecie postkomunizmu (lata 1989–1999), należy rozróżnić pomiędzy: (1) wprowadzeniem wczesnej lustracji (były Niemcy Wschodnie i Czechosłowacja), (2) jej późnym rozpoczęciem wynikającym z rywalizacji politycznej (Polska i Rumunia, odpowiednio rok 1997 i 1999) oraz (3) bardzo ograniczoną lustracją na Węgrzech i w Bułgarii.

SUMMARY
1989 AS A RETURN TO EUROPE:
ON REVOLUTION, REFORM AND RECONCILIATION
WITH A TRAUMATIC PAST

The present paper examines the 1989 collapse of communist rule in East-Central Europe (ECE) and the subsequent developments, by focusing on the countries that experienced a regime change in 1989, i.e., Poland, Hungary, the former GDR, Czechoslovakia, Bulgaria and Romania. Thus, revolution, reform and reconciliation with the recent past are key concepts in terms of the present analysis. The main argument put forward by this study is that the nature of the 1989 regime change has influenced to a large extent the subsequent developments in the respective countries, especially with regard to the processes of democratization and integration into the European structures. Equally important, it influenced the way in which the wrongdoings of the defunct communist regimes were dealt with. This study is concerned with three major issues: (1) the nature of regime change; (2) the factors that determined the speed of the democratic consolidation process; and (3) the ways of coming to terms with the communist pasts.